

JÓKAI-MÉRLEGEN

Mottó: „Valamilyen lebegésre, fényre gondolok, egy erdei vízesés párájára [...], vagy arra a szivárványszínű majdnem-nincsre, ami egy repülő szitakötő.”

Nemes Nagy Ágnes¹

„...az ifjúsági olvasmányá degradált, vagy deklasszált klasszikus, Jókai sem jelent ma már többet egy ifjan talán kedvelt, de érett korban mindenképp eltagadni való, nagykedvű, jó tollú, erejét a romantikára pazarló mítoszgyárosnál.”

Szilasi László²

Van-e ma olvasó, aki végigolvasta volna a Nemzeti Díszkiadásban megjelent, százkötetes Jókait? Vagy legalább a Zsigmond-féle nagyciklust, az ún. Jókai-kánont?³ – azt az egy tucatnyi regényt, mely 1855 és 1875 között keletkezett? A kortársak és a XX. század első felének olvasói még falták Jókait, erről számtalan elragadtatott nyilatkozatot olvashatunk. Még a XX. század második felében is vannak lelkes olvasói, de a 80-as, 90-es évektől ez a hatás alaposan lecsökkent, sőt, szinte elapadt.

Manapság jószerével csak az iskolai kötelezők: *A kőszívű ember fiai* és *Az arany ember* élnek, jó esetben maguk a szövegek, rossz esetben csak a tömörített cselekményük. Esetleg még azok a regények, melyeket annak idején – többnyire a 60–70-es években megfilmesítettek: az *Egy magyar nábob*, a *Kárpáthy Zoltán*, a *Névtelen vár* és talán még egy-kettő.

Mi lehet az oka?

Túl azon, természetesen, amit úgyis tudunk, hogy az olvasási kedv általában véve is megcsappant az utóbbi évtizedekben, hogy a tv, a számítógép, a videó, az internet és még annyi minden elvonja a gyermekek – a legfogékonyabb olvasók – figyelmét. Igaz, nem sokkal van jobb helyzetben Kemény Zsigmond, Mikszáth Kálmán és Móricz Zsigmond sem – hogy

csak az iskolai kötelező nagyregények szerzőiről szóljunk most. Erősen csökkent irántuk az érdeklődés. Mármost az olvasóké.

Mert az irodalmárok, kritikusok és esztéták annál nagyobb előszere-ttel fordulnak újra feléjük. A szemünk láttára megy végbe az említett szerzők műveinek – a magyar klasszikusok alapműveinek – „brutális erővel történő” (Szilasi László) újraolvasása.

Ezért aztán nem vitás: klasszikusaink tanítását, taníthatóságát is hasonló vehemenciával, radikálisan át kell gondolunk, ha nem akarjuk, hogy mű-veik a XXI. századi ifjúság számára végképp holt anyaggá, szövegeik meg-fejthetetlen hieroglifákká váljanak. Felrémlik előttem a hatvanas évek egyik sikeres sci-fi írójának, Ray Bradburynek egyik műve: a Fahrenheit 451, melyben az egyik könyvégető így nyilatkozik: „...hát tudja meg, a köny-vekben nincs semmi! Sem tudást, sem hitet nem kaphat tőlük. Ha regé-nyek: nemlétező személyekről szólnak: megannyi agyém.”⁴

A magyartanárok minden évben megküzdének e művek tanításával (is), de – valljuk be – a képregényeken és (olykor bárgyú) rajzfilmeken és alapvetően egy másfajta, elsősorban vizuális kultúrában (netán kul-turálatlanságban) felnőtt nemzedék számára az említett szerzők művei-nek már a terjedelme is riasztó.

Maradjunk most már csak Jókainál.

A regényolvasáshoz kétségkívül türelem és idő kell, valamint meg-felelő szintű olvasási készség. Mindegyikkel gond van. Rizsa, mondják diákjaink, miközben átugorják a szerintük elképesztően unalmas leírá-sokat, nyálas, mondják, kihagyva a csupán évődő, udvarló típusú jele-neteket, hiszen a szerelmi szálból csak a beteljesülés érdekelné őket, ilyet viszont Jókainál nem találnak. Tapasztalatuk, hogy a videót is to-vább lehet pörgetni, ha unalmas rész van. Az idővel is hadilábon állnak – közismert a diákok túlterheltsége –, de kevesebb szó esik arról, hogy mennyire rosszul is gazdálkodnak vele. Az olvasási készség nem meg-felelő szintjéről pedig az utóbbi években sokat olvashattunk, sőt, meg-tapasztalhattuk magunk is. Nemzetközi felmérések, pl. a 2002-es PISA-teszt eredménye szerint is le vagyunk maradva.

Mégsem mondhatunk le Jókai tanításáról. A magyar irodalom egyik leggazdagabb életműve igazi „aranybánya” (Nemes Nagy Ágnes)⁵, „ki-apidhatatlan kincsesbánya” (Szörényi László)⁶ – megkerülhetetlen. „Jókai a magyar irodalom legnagyobb tanítómestere”⁷ – Sötér István megállapítá-sa helytálló ma is, annak ellenére, hogy egyesek szerint ez korszerűtlen álláspont, idejétmúlt szemlélet. De talán nem haszontalan. Ha megfelelően

felkészülünk rá, Jókai tanítása – véleményem szerint – alkalmas volna arra, hogy újra megkedveltessük egy nemzedékkel az olvasást.

Szilasi László a Jókai-szakirodalomban minden bizonnyal korszakalkotó művében⁸ háromféle olvasási stratégiát mutat be a Jókai-műveket illetően: egy kultikust, egy kritikait és egy önértelmezőt. (Jókai saját önértelmezéséről van szó.) És bár Szilasi nem éppen hízelgően nyilatkozik a Jókai-olvasás kultikus száláról – hiszen ez volt és ez maradt a legfőbb akadálya egy autentikus Jókai-kép kialakításának, mégis, azt gondolom, hogy a közoktatásban gyümölcsözőbb, pedagógiaileg pedig hasznosabb lehet a kultikus szövegolvasás általában, és a Jókai-művek esetében pedig konkrétan is. Úgy képzelem – naivan –, hogy ez az irodalom egészére nézve is érvényes lehetne, a kritikai olvasást meghagynám a felsőoktatás számára. A hit ebben a korban talán fontosabb, mint a kétely, mely úgyis eléri a kamaszokat, de nem egyszerre, hanem egyéenként eltérő ütemben. Az irodalom, a maga sajátos eszközrendszerével, semmi mással nem pótolható segítséget nyújt a világ megértéséhez, az önismerethez, az emberi játszmák élményszerű megismeréséhez, a nyelv – a szöveg – mindent egybefogó és értelmező hatalmához. Jókai erre kiváltképpen alkalmas. Persze az általános iskolák kötelező listájáról azonnal törölni kellene – mert a kiskamaszoknak nehéz olvasmány – *A kőszívű ember fiait*. Számukra a novellákból válogatnék inkább. A tizedik osztályosok számára viszont élnék a választási lehetőséggel, pontosabban azt szeretném, ha ők élnének ezzel a lehetőséggel, miután én, a szaktanár alaposan megfontolva és megindokolva a ráhangolás mikéntjét, egyszerre négy-öt regényt javasolnék elolvasni egy osztályban. Így alkalmunk nyílna több regény hasonló szempontok szerinti feldolgozására csoportmunkában, teret adva persze a kritikai észrevételeknek is.

A cél érdekében azonban nem volna haszontalan a Jókai-szövegeket némiképp lerövidíteni és modernizálni, de úgy, hogy a Jókai-varázs azért megmaradjon. Eredményes tanári kísérletek persze vannak⁹, de nem baj, ha ezek száma szaporodik. Nemes Nagy Ágnes a filmadaptációkra esküdött¹⁰ – mi a mesére. Pontosabban a regényből írt elbeszélésre – tehát a mese szót nem műfaji megjelölésként használva. Ez nem zárja ki természetesen a filmszcenáriók létrejöttét, sőt. De a filmnézés nem helyettesítheti a könyvolvasást – legfeljebb elősegítheti.

Tegyük mérlegre Jókait! Mit őrizzünk meg és min változtassunk a – megengedem: igen kockázatos – cél érdekében?

Amire leginkább építhetünk: az a mese, a sztori, a kalandos történet. (Ezt akarta átmenteni Nemes Nagy Ágnes is!) Ahogy csak lehet, pörgessük

fel, mert a videojátékok, rajzfilmek, mozifilmek is gyorsan pergő eseményeket tárnak az ifjú nézők elé. A mostani tizenöt éveseknek már a szülei sem voltak feltétlen hívei Jókainak (ám a nagyszülei még igen), ráadásul nem is mind teljesítették gyermekeik érdekében a mesélés szülői – és egyébként örömteli kötelességét. Nem mesélték végig, mert talán már nekik sem, a magyar és a világirodalom legjobb és legszebb meséit, megfosztva ezzel gyermekeiket a belső képteremtés sokféle gyümölcsöt hozó képességétől, úgymint: a fantázia fejlesztése, a szókincs gyarapítása, az anyanyelv megfelelő szintű elsajátítása, a személyiség stabilitásának kialakítása. Ezért tehát a Jókai-olvasás mesepótlék is kell, hogy legyen. Mese nagyobb gyermekeknek, amit immár maguk olvasnak, magyartanáruk értő irányításával. Talán még így pótolható az a nélkülözhetetlen lelki táplálék, amelytől sok mai gyermek elesett.

Mi kell még Jókaiából?

Megőrzendő értéknek gondolom az egységes világlátást, pontosabban a világ egységben látását. A XX. századi – hát még a XXI. századi! – felnőtt ember alapvető életérzése persze nem ez, de a kamasznak – saját fejlődése érdekében – fontos volna felmutatni a szépet is, fontosabb a pozitív élet szemlélet sugallata a cinikus és szkeptikus, negatív, ezért romboló szemléletnél. Mert minden ellenkező híresztelés és tapasztalás ellenére az élet szép (is), élni érdemes (úgy kell élni) – ezt fontos volna hangsúlyoznunk a sok céltalanul lődörgő, hasznos elfoglaltságot magának nem találó kamasznak. Az emberek sokfélék, vannak rosszak is, jók is, de ezeket fel lehet ismerni, és csak a jók mellé érdemes szegődni. A világban harmónia és rend is van, nem csupán káosz, csak ezért meg kell küzdeni.

Tovább: a történelmi és művelődéstörténeti ismereteket is nagyszerűen kiegészítheti az a széles tabló, mely a XIX. századi magyar társadalomról rajzolódik ki Jókai műveiben. „Jókai Magyarországa, ez az egyszerre tágas és szűkös, szabad és kötöttségek által meghatározott, fölemelő és kicsinyességekbe süppedő, építő és ábrándokba merülő regény(ek)beli ország akkor is meghatározza Magyarország-képünket, ha hevesen tiltakozunk ellene. Mert öröklött képe ez, nemcsak saját (olvasói) élményeinkből kibontakozó. Ha tiltakozunk, hát ez ellen az örökség ellen tiltakozunk: az elmúlt nemzedékek Jókaira (is) építő Magyarország-képe ellen. A mindenkori olvasónak persze joga van a saját értelmezéséhez, az írónak pedig kijár, hogy friss szemmel olvassák. Nehezen képzelhető el azonban olyan steril elfogulatlanság, amely képes lenne elvonatkoztatni a Jókai-művek mára már évszázados mentalitásformáló

szerepétől”.¹¹ A társadalmi osztályok, rétegek, a legkülönbözőbb foglalkozások, hivatások, művészetek, érdeklődési körök, felekezeti hovatartozások bemutatása csakugyan páratlan Jókai műveiben. Különösen, ami szerzőnk kedvenc korszakát, a reformkort, a forradalom és a szabadságharc korát illeti. Jókai, aki 48-as márciusi ifjúból a kiegyezés után kormánypárti politikus, 1861-től 1896-ig országgyűlési képviselő, majd utolsó éveiben Rudolf trónörökös feltétlen híve lett, tulajdonképpen saját ifjúkorát és a közelmúltat írta meg újra, no és persze a jelenét, melyben olvasói is éltek. Jókai számos regényében kamatoztatja ebbeli tudását, tapasztalatát, sok hőse vesz részt aktívan vagy passzívan politikai eseményekben fő- vagy mellékszereplőként.

Nem minden tanulság nélkül való az sem, hogy milyen jól megférnek egymás mellett a különböző nemzetiségiek a történelmi Magyarország határain belül. Nincs olyan Jókai-regény – ezt is Fábri Annától tudjuk –, amelyben emiatt keletkezne konfliktus. Az ok mindig mélyebben, a társadalmi kiszolgáltatottságban rejlik. Ami pedig a regényhősök felekezeti hovatartozását illeti, némi részrehajlástól eltekintve, hogy ti. a kálvinista Jókainak a Fábri Anna által vizsgált 29 regényében 24 főszereplő közül 18 református, e téren is béke van.

Imponálóan gazdag ismeretanyag bontakozik ki a Jókai-könyvek lapjain. Csillagászat, ásványtan, növénytan, állattan, technika, népi gyógyászat, orvosi praktikák – és még sorolhatnánk.¹² Jókai maga vallja, hogy szüntelenül fejleszti is tudását részben gazdag könyvtárából, részben a napi sajtóból: „Mint ahogy az akrobatának mindennap kell gyakorolni az izmait: úgy kell nekem folyton fejleszteni az ismereteimet könyvekből és lapokból”.¹³ Jókai tudása még az a fajta tudás, amely beépült a személyiségbe – azért érték. Ez is példaértékű, szemben a fogyasztói társadalomban felnövő nemzedék szemléletével: ha kell, letöltöm az internetről, ha nem kell, törölöm a memóriából.

Sokat tudni, műveltnek lenni, utánajárni a problémáknak, kísérletezni, küzdeni, megfogalmazni és kimondani nagy gondolatokat, harcolni az igazunkért, egy eszméért – olyan életminta és magatartásmodell, mellyel szintén találkozhatunk Jókai műveiben. És miért ne ez legyen a példa inkább, mint a közönséges hétköznapi butaság, amely nagyon sok gyerekeknek az alapélménye és mintája. Jókai regényeiben a tudás annyira érték, hogy annak tisztelete még a birtoklóira is kiterjed – szintén figyelemre méltó vonás, mert manapság a tudósok, egyáltalán a művelt emberek társadalmi presztízse még mindig igen alacsony.

Az érzések széles skálájának ismerete, szavakba foglalásának képessége is fontos, mert ezeket – lett légyen az szenvedély, önfeláldozás, áhítat, rajongás, eskü, hűség, szerelem, szeretet, gyűlölet, tisztelet, alázat – a XX. századi tömegember fokozatosan kiiktatta életéből. Legalábbis azt a hőfokot, amelyen ezek Jókainál felizzanak. Az ezredforduló emberének újra fel kell ezeket fedeznie, mert saját kora irodalmában – és persze saját életében – jóval rejtettebben vannak jelen, vagy teljességgel hiányoznak. Ismeretükre azért szükség van, érzelmi kultúránk teljesebbé tétele érdekében. Nem lehetséges, hogy csupán csak a ráció vezéreljen bennünket cselekedeteinkben, vagy ami néha még rosszabb: csak az ösztöneink.

Nagy célok megvalósításáért folytatott nagyszerű küzdelmek – hány Jókai-regény variálja ezt a témát? Ki ne érezné át a pillanat nagyszerűségét ma is, amikor 1837-ben megnyitották a nemzeti színházat, vagy amikor az 1838-as nagy dunai árvíz idején a legdicsőbb férfiak saját életük kockáztatásával mentették másokét? A kontraszt – esetenként a párhuzam – a jellel ugyancsak tanulságos. Ha vannak – és vannak, ha kevesen is – nagyszerű emberek ma Magyarországon, miért nem teszünk meg mindent, hogy az ifjúság példaképeivé váljanak a gyakran az érdemeiken felül becsült popsztárok ellenében? Hiszen a Jókai által teremtett figurák mögött is nemegyszer hús-vér emberek álltak. Az őshaza felkutatására induló Barkó Pali önfeláldozása mögött ott rejlik Kőrösi Csoma Sándor heroizmusa, de ott van a kortárs Vámbéry Árminé is! Jenőy Kálmán a színházért, a színeszetért adja fel jogi pályáját, akár Katona József – és a példák számát szaporíthatnánk. Ezek a küzdelmek meghaladják persze egy átlagember erejét, képességeit, de eszményképnek kiválóan megfelelnek ma is. A személyiség pozitív kibontakozásához, amiért minden embernek külön meg kell vívnia a saját, egyéni harcát, ma is szükségesek a magasabb célok, eszmények és eszményképek. Ezeket nem lehet készen kapni, mint a fogyasztói társadalom számos és jellegzetes árucikkét. A korunkban uralkodó, a művészetekben is meghatározó groteszk-ironikus-abszurd világszemlélet pedig szükségszerűen csak deheroizál.

Becsüljük meg Jókai humorát is! Anekdotái, komikus figuráinak árnyalt jellemzése, nyelvi bravúrai ma is jótékonyan hatnak humorérzékünkre és nevetőizmainkra.

Mi az, ami tényleg idegen Jókaiiban a mai olvasó számára?

Hát bizony, az a régimódi, ráérős történetmondás. Ez ma már helyenként untatja az átlagolvasót, a diákot mindenképp. Akiket mégsem szabad lebecsülni, mert a kaland, a mese még érdekli, azért is olvasó. Ha már az

sem érdekelné, egyszer s mindenkorra elvesztettük. Nem elég tehát a terjedelmet csökkenteni, az elbeszélés tempóját is fokozni kell, ahol lehet. Óhatatlanul a hosszadalmas, részletező leírások esnek itt áldozatul elsősorban és leghamarabb, olyanok, pl. mint a vadregényes Al-Duna a Vaskapu-szorosnál *Az arany emberben*, a szépséges Torockó az *Egy az istenben* vagy a hófödte orosz táj a *Szabadság a hó alatt* című regényben. kidolgozott tájkép helyett néhány határozott ecsetvonás kell csupán.

Összebb lehet és kell fogni a mellékszálakat is, hogy a fő cselekményre koncentrálhassunk jobban, feláldozva, ha szükséges, egy-két epizódszereplőt is.

Lejebb kell venni a pátoszból is, amely a szereplők beszédmódjának éppúgy sajátja, mint a narrátornak és talán a korabeli olvasónak. De ha valami, hát a romantikus tirádák pátosza tényleg idegen a mai olvasótól. Teljesen kiiktatni mégsem szabad, egy leheletnyi maradjon belőle, hogy érezzük Jókait, a XIX. századi nagy mesélőt.

Aztán a nyelv. Hát itt aztán van mit tenni. Jókai nyelvét ugyanis a mai átlagdiák már csak a sok, számára ismeretlen szó miatt sem érti. Ezek egy része mitológiai eredetű (mint pl. Ariadné, Jezábel, Betsába, Szibilla) – a mai gyerekek, sőt a mai felnőttek előtt is magyarázatra szorulnak. Az ismeretlen szavak más része a par excellence idegen szavak körébe tartozik (mint pl. a latin *ex tempore*, *triplex philosophia*, vagy a német *Denkmal*, *Durchlaucht*, *Wünschelrute* stb.) Harmadik csoportjukat pedig a régies, elavult, a használatból mára teljesen kiveszett szavak alkotják (mint pl.: *bagázsia*, *berbécs*, *cirkalom*, *finak* stb.). Mindezek megnehezítik a szövegértést, de jól kezelhetőek. Hiszen a rendelkezésünkre áll a Jókai-szótár¹⁴, és jó is, ha forgatjuk, mert a tanárt is érhetik meglepetések. Maga a szótár 22 715 szócikket tartalmaz. Az utószót író Wacha Imre azonban kb. a duplájára becsüli Jókai szókincsét, és kb. húszra teszi azoknak a nyelveknek a számát, amelyekből a Jókai-művek idegen szavai, kifejezései származnak. A mai ifjúsági kiadások gyakorlatánál sokkal alaposabb szöveggondozásra volna tehát szükség. Egy felduzzasztott jegyzetapparátus csak még jobban elriasztja a diákot, mármint azt, aki oda lapoz, ahol a jegyzet van, ezért ez az út járhatatlan. Inkább a szövegbe kell beleszólni az ismeretlen szó jelentését vagy annak magyar megfelelőjét, s csak azokat meghagyva eredeti alakjukban, amelyek elengedhetetlenül szükségesek, pl. a jellemzéshez. Viszont: remek feladat lehet (akár nyelvtanórán is) a Jókai-szótár tanulmányozása, a szövegrészletek preparálása is. Mindezenre nagyon nagy felelősséggel szabad csak a szöveghez nyúlni – és

csak az ifjúsági kiadásról beszélek. Cserébe viszont annál gazdagabb illusztrációja volna e könyveknek, ezen nem szabadna spórolni. Ahogyan az Arany-balladák szépsége is megkettőződik a Zichy-illusztrációkkal, az Isteni színjátéké mondjuk a Babiniéval, a Tragédiáé pl. a Kass Jánoséval, úgy kellene itt is megtalálni azt a művészt, aki vissza tudná adni képben, egységes látásmódjában a Jókai-hősök alakját és világát.

Problematikus jelenségeket, kritikus olvasatokat a középiskolában csak fakultációs csoportban, tagozaton, egyszóval magasabb szinten, érettebb korban vizsgálnék. Böven vannak ilyenek. Ezeket itt csak felsorolásszerűen jelzem:

- Műfaji problémák: a regény és a románc fogalmi tisztázása.
- Az írói szerepfelfogás Jókai vallomásai alapján, és ennek romantikus volta, szembeesítve mai írói szerepekkel. Ebből kiderülhet, hogy ma is vannak folytatói a romantikus hagyománynak, de a korszerű mégsem ez. Vagy legalábbis ma problematikus a Jókai-féle szerep.
- Az író-szerző-narrátor hármásának izgalmas összehasonlítása is érdekes eredményeket hozhat, különös tekintettel Jókai önértelmezéseire, melyeket a regényeihez írt utószók és előszók tartalmaznak leginkább.
- A nemzet fogalma, amely Jókai korában még pozitív tartalmú, hiszen a XIX. század Kelet-Európában a nemzettelé formálódás időszaka volt, hogyan lett a XX. század folyamán különböző politikai erőknek kiszolgáltatva mára problematikus – szintén vizsgálódásra érdemes.
- Referencialitás és fikcionalitás, romantikus és realista vonások, típusteremtés és hősalkotás, nőalakok kontra férfialakok, családmodellek, függőségi viszonyok stb.
- Jókai a miénk. Ne akarjuk őt kidobni a „jelenkor gőzhajójából”, inkább olvassuk újra, és tanítsuk másképp.
- Mint láttuk, Nemes Nagy Ágnes a megfilmesített Jókai mellett tette le a voksát. Cserhalmi Zsuzsa, illetve az általa kidolgozott koncepció a részletekre esküszik; mi a teljes, ámde rövidített és korszerűsített szövegekre – ami így talán a legnagyobb szentségtörésnek látszik. Mentségünkre legyen mondva, hogy ezt csak iskolai célra szánjuk, abban bízva, hogy ha eljön a felnőtt kori újraolvasás ideje, akkor már a teljes Jókait veszi kézbe az olvasó. Ilyen csodák azért történnek, az idősebb korosztálynak ma is kedvence Jókai. Hasonló és látszólag Jókai-ellenes gondolatokat fogalmaz meg Szilasi László is: „Nem volna-e hasznos, egyben lehetséges, hogy a mi Jókaink például ma is élvezhető fejezetek sorából álljon össze? Nem volna elég a *Nábobból* vagy a *Szegény gazdagokból*

csupán az első fejezet? A hétköznapiokból a Cantus praeses? A kőszívű ember fiaiból a huszárok hazatérése?”¹⁵

Ha a diákokat alkotó munkára fogva bevonjuk Jókai korszerűsítésébe, velük végeztetjük el azokat a feladatokat, amelyek elvégzésére képesek, máris nyert ügyünk van.

Jókai annyi mindent túlélt életében: Gyulai Pál kritikáit, házassága miatt Petőfi haragját, az anyai kitagadást, politikai természetű támadásokat, képviselői bukását, kései házassága miatt a rágalmakat. Halála után a legnagyobb csapás, ami érheti, és majdnem el is érte, hogy korszerűtlennek, elavultnak nyilvánítják, hogy nem olvassák. Halálának centenáriumáról 2004-ben, születésének 180. évfordulójáról 2005-ben emlékezhetünk meg. Legjobban azzal, hogy olvassuk.

JEGYZETEK

- 1 NEMES NAGY Ágnes: *Jókai Mór bánata (Jókai tévén) – Szó és szótlanság.* Magvető Kiadó, 1989, 474–479. p.
- 2 SZILASI László: *Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömét?* JAK, Pesti Szalon Könyvkiadó, 1994. 29. p.
- 3 ZSIGMOND Ferenc: *Jókai.* Bp., 1924.
- 4 Ray BRADBURY: *Marsbéli krónikák.* Bp., 1966. 277–450. p.
- 5 NEMES NAGY Ágnes: i. m.
- 6 SZÖRÉNYI László: *Mítosz és utópia Jókainál – „Multaddal valamit kezdeni”.* Tanulmányok, Magvető Könyvkiadó, Bp., 1989., 138–163. (JAK-füzetek, 45.)
- 7 SÓTÉR István: *Félkör.* Tanulmányok a XIX. századból, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- 8 SZILASI László: *A selyemgubó és a „bonczoló kés”.* Osiris-Pompeji, Bp., 2000.
- 9 CSERHALMI Zsuzsa: *Amit az irodalomtanításról tudni kellene...* Korona Kiadó, Bp. 2001., 26. p.
- 10 NEMES NAGY Ágnes: i. m.
- 11 FÁBRI Anna: *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben.* Skiz-Bp., 1991.
- 12 *Jókai természettudománya.* Bemutatja Veress Zoltán, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976.
- 13 JÓKAI: *Önéletírásom (1894),* NK, 100., 149–150.
- 14 *Jókai-szótár.* Unikornis Kiadó, Bp., 1994 Wacha Imre utószavával.
- 15 SZILASI László: i. m. 175.